

SECTION 3. LINGUISTICS

DOI: 10.46299/ISG.2023.MONO.PED.4.3.1

3.1 Проблемні питання викладання діалектології у закладі вищої освіти

«Українська діалектологія» – навчальна дисципліна, спрямована насамперед на оволодіння студентами-філологами практичними навичками. Вивчаючи діалектологію, студент повинен уміти: виявляти діалектні особливості на фонетичному, морфологічному, лексичному та синтаксичному рівнях мови, записувати тексти фонетичною транскрипцією, карткувати діалектний матеріал, укладати словники. Курс «Українська діалектологія» у закладі вищої освіти повинен ознайомити студентів із діалектологією як наукою, з'ясувати предмет, завдання, значення, ознайомити з фонетичними, морфологічними, словотвірними, синтаксичними, лексичними особливостями говорів.

Мета дослідження – окреслити проблемні моменти, які виникають у процесі навчання діалектології студентів факультету філології і журналістики Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка.

Відзначимо, що для науки є вагомими напрацювання Ф. Жилка, С. Бевзенка, І. Матвіяса, М. Никончука, А. Поповського, Г. Аркушина, Г. Гримашевич, С. Панцьо, М. Лесюка, Н. Хобзей, П. Гриценка, В. Леснової, Т. Ястремської, Г. Мартинової, О. Костів, Н. Глібчук та ін.

Для навчальної діяльності студентів важливим є забезпечення літературою, зокрема підручниками. До цього часу основними виданнями були «Українська діалектологія» С. Бевзенка [124], «Нариси з української діалектології» Ф. Жилка [126], «Українська мова та її говори» І. Матвіяса [127] та ін.

У 2023 р. вийшов друком підручник «Українська діалектологія» (автори Н. Глібчук, О. Костів), у якому подано теоретичні відомості, карти. Авторки аналізують кожне наріччя окремо. Студенти матимуть можливість вивчати

конкретні діалекти на фонетичному, морфологічному, лексичному рівнях. Підручник написано з урахуванням новітніх поглядів [125].

Успішне засвоєння студентами навчального курсу розраховане на систематичне проведення практичних занять, на яких переважно використовуємо такі навчально-методичні видання: Глібчук Н. М. Практичні завдання з української діалектології. Львів, 2000; Гопштер Є. А. Українська діалектологія: навчально-методичний посібник. Горлівка, 2005; Шеремета Н. П. Українська діалектологія. Практичні заняття. Кам'янець-Подільський, 2005; Панцьо С. Є. Українська діалектологія: Практикум: навчально-методичний посібник. Тернопіль, 2013.

Мета дисципліни – розвиток мовнокомунікативної компетентності фахівця.

Діалектологія відіграє особливу роль у підготовці вчителя-філолога, оскільки вона забезпечує реалізацію професійної компетенції студента.

Загальні компетентності (далі – ЗК) формуються у здобувачів на всіх етапах навчання.

ЗК 03. Здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово; здатність до ефективного комунікування, готовність до співпраці з колегами, вміння працювати в колективі; навички публічного мовлення, здатність ясно та виразно висловлюватися в процесі комунікації; здатність аналізувати зміст думки та її структуру в процесі спілкування та адекватно на неї реагувати; здатність спілкуватися іноземною мовою.

ЗК 07. Здатність бути відповідальним, ініціативним, активним, мати динамічні знання, відкритість до світу, вміння працювати в команді; вміння розподіляти функції у колективній роботі.

Фахові компетентності (далі – ФК) формуються під час вивчення дисципліни «Українська діалектологія».

ФК 01. Усвідомлення структури філологічної науки та її теоретичних основ; володіння ключовими поняттями мовознавства та літературознавства, теоріями і методами філологічного аналізу, особливостями розвитку

філологічної думки у певну історичну епоху та у сучасному контексті розвитку гуманітаристики. Здатність здійснювати лінгвістичний, літературознавчий та спеціальний філологічний (залежно від обраної спеціалізації) аналіз текстів різних стилів і жанрів.

ФК 02. Здатність аналізувати лінгвістичні явища з погляду фундаментальних філологічних принципів і знань, а також на основі відповідних загальнонаукових методів. Знання природи і сутності мови, походження і закономірностей розвитку мов, особливостей структури мови, класифікації мов світу, шляхів і методів вивчення мовного матеріалу. Знання системи сучасної української літературної мови, еволюції її граматичної будови.

ФК 04. Здатність аналізувати діалектні та соціальні різновиди мов, що вивчаються, описувати соціолінгвальну ситуацію. Досконале володіння українською мовою в її літературній формі, розуміння діалектного різноманіття української національної мови, вміння використовувати засоби мови відповідно до специфіки комунікативної ситуації та контексту. Здатність аналізувати просторові та соціальні різновиди мови, засади мовної політики [129].

Вивчення навчальної дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням» забезпечує досягнення здобувачами таких результатів навчання:

ПНР 1. Працювати з інформацією: добирати необхідну інформацію з різних джерел, зокрема з фахової літератури та електронних баз, критично аналізувати й інтерпретувати її, упорядковувати, класифікувати й систематизувати; володіти прийомами бібліографічного опису різних джерел, сучасними методами й прийомами обробки інформації в галузі професійної діяльності.

ПНР 2. Розуміти основні проблеми філології та підходи до їх розв'язання із застосуванням доцільних інноваційних методів; знати систему мови, аналізувати мовні одиниці, визначати їхню взаємодію та характеризувати мовні явища і процеси, що їх зумовлюють; володіти нормами літературної мови та вміти їх застосовувати в практичній діяльності; характеризувати діалектні та соціальні різновиди мов, що вивчаються, описувати соціолінгвальну ситуацію;

знати загальні властивості літератури як мистецтва слова; інтерпретувати твори української та зарубіжної художньої літератури й усної народної творчості, визначати їхню специфіку й місце в літературному процесі; знати історію мов і літератур, що вивчаються, і вміти застосовувати ці знання у професійній діяльності; здійснювати лінгвістичний та літературознавчий аналізи текстів різних стилів і жанрів; володіти навичками участі в наукових та / або прикладних дослідженнях у галузі філології; застосовувати в професійній діяльності нормативні засоби мови в усному та писемному мовленні; аналізувати головні тенденції історичного розвитку українського народу, аргументувати свої погляди на дискусійні моменти української історії та сучасного суспільного життя.

ПНР 6. Здійснювати вибір методів, форм і засобів навчання, спрямованих на розвиток здібностей учнів; діагностувати, прогнозувати, забезпечувати ефективність та корегування освітнього процесу для досягнення програмних результатів навчання і допомоги здобувачам освіти в реалізації індивідуальних освітніх траєкторій.

ПНР 10. Здійснювати контроль і корекцію знань учнів; організовувати процес свого навчання і самоосвіти [129].

Проблемні моменти стосуються лекційного викладу матеріалу. Пропонуємо студентам аналізувати українські говори на всіх структурних рівнях: фонетичному, морфологічному, словотвірному, синтаксичному, лексичному. Саме так побудований підручник Н. Глібчук, О. Костів «Українська діалектологія» [125].

Під час проведення практичних занять у студентів виникають труднощі із аналізом діалектних текстів, оскільки виокремлення фонетичних, морфологічних, лексичних особливостей вимагає ґрунтовних знань із лінгвістичних курсів, які вивчають у закладах вищої освіти.

Як колись пекли паски в селі Озерна?

ко'лис'' ў 'нашому се''л'і л'уд шану'ваў с''в'ета // но 'саме'' 'б'іл'ше ўс'і
 че''кали Ве''ли'кодних с''в'е''т // з них с'і начи'чала спраўжн'а ве''сна / 'наче''ло
 с''е ўс'о роц'в'ітати // 'іме''но ў тойе с''в'е''то ўс'і 'баб''ц'і і ма'ми пе''кли і ро'били
 к'рашанки // о / а йа 'була ма'лойу і ўсе че''кала 'того Ве''ли'код'н'а // ми 'дуже''
 с''і спо'добало ди'витис''е / йак ви'п'і'кали пас'ки // во'ни 'були та'кими па'хучими
 / дух'м'аними / йіх так х'т'іло с'е з'йісти // начи'чали пе'чи йіх ў 'чистий че''т'вер //
 ў 'хат'і 'мало 'бути попри'бирано / 'вими'то / рушни'ки 'попран'і /
 накрох'мале''н'і / с'іц'іни по'б'іле''н'і // ко'ли 'мама ви'стаў'л'ели на с'іц'іл му'ку /
 'масло / 'йаіц'і / і'з'ум / ван'іл'ін / то в'ід'разу ў' хат'і ста'ваў с''в'ет'ковий 'настр'іі
 // 'добра / 'фаіна 'паска / 'горд'іс'ц' газ'дин'і // ко'лис' 'нав'іт' 'була при'к'мета /
 с'лаўна 'паска / на 'добрий р'ік // о'то ўже чаклу'вали 'мати над тим 'т'істом // йак
 'т'іл'ки 'вим'ісили / то пи'л'ну'вали / 'шоби не'' ўте''кло з 'д'іж'і // а 'поки 'паска
 п'ід'ходила / п'ід п'іч ри'хту'вали к'ругл'і бл'ахи / з'машчували во'л'іейу і
 ви'стаў'л'ели на с'тул'чику / 'шоби 'були п'ід ру'койу // тим 'часом розкла'дали
 во'гон' // дос'в'іче''н'і газ'дин'і / кот'р'і 'жили ў се''л'і / з'нали / шо 'саме 'л'іпше
 пе''чи 'паску на ви'ш'невих дро'вах / то'му йіх ри'хту'вали напе''ред // 'коли 'т'істо
 'добре'' п'ід'ійшло / йо'го ви'кла'дали у 'форми // к'лали не'' 'поўну' форму / но
 тре''тину / бо во'но ше 'мало п'ідрост'и // а при'кра'шали пас'ки по-'р'ізному /
 'кажда газ'дин'а / по-с'войему // мо'йі 'мати ўсе поси'пали йіх кол'о'ровим
 пшо'ном / поси'пали і'з'умом / з'машчували йаі'цем з'битим з 'цукром / б'іл'ком
 // ви'роб'л'ели пас'ки 'б'іл'ш'і / 'менч'і і 'дуже ма'лен'к'і / дл'а д'іте'й / кот'р'і з
 не''те''р'п'ін'ам ж'дали / ко'ли то йіх 'мати пок'личут // 'паску 'можна 'йісти
 'т'іл'ки ў не''д'іл'у / 'п'іс'л'а 'того / йак с''і пос'в'атит // а ўже ў не''д'іл'у / ко'ли
 ўс''а ро'дина с'ідала до с'тола / 'мати розр'іза'ла с''в'е''чену 'паску нам на
 здо'ровл'е і 'рад'іс'ц' // во так ў нас 'було // (Інформатор: Христинич Стефанія
 Іванівна, 1936 р. н., освіта 4 кл.) [128, с. 8].

Фонетичні особливості:**у вокалізмі:**

- перехід /a/ через /e/ – *ви^eстаў^l’ели, с^{”e}, ви^eроб^l’ели, ’нач^e’ло, с^{”в}’е[”]т;*
- ненаголошені е, и зближуються у вимові і реалізуються як звуки е[”], и^е:
с^{”в}’е[”]чену, не[”]те[”]р^l’н’ін’ам, не[”]д’іл’у, поси^e’пали, ви^eстаў^l’али.
- заміна /a/ на /i/ – *с’і;*

у консонантизмі:

- оглушення дзвінких: *’баб[”]ц’і;*
- протетичні звуки: *во^l’ійейу*
- палаталізація с[”] – *с^{”i}, с^{””}в’ета, с^{”в}’е[”]чену, ўс[”]’а, ко^lлис[”];*
- ствердіння приголосного т: *пок^lличут, пос[’]в’а^lтит;*
- відсутність подовження приголосних: *не[”]те[”]р^l’н’ін’ам;*
- асимілятивні зміни *шч на ш: шо.*
- перехід звукосполуки ст у сц: *’рад’іс’ц’, с’ц’іни*
- поява звука л після губного приголосного: *здо^lровл’е*

Морфологічні особливості:

- форми іменників у З.в мн.: *’йайц’і*
- іменники II відміни в М. в. на *’пол’у;*
- нестягнена форма займенника: *’тойе*
- форма найвищого ступеня порівняння прикметників: *’саме[”] ’б’іл’ше*
- прості форми минулого часу: *’вим’ісили, пи^eл’ну’вали.*
- інфінітив на –ти і чи: *п’ідрос^lти, не[”]чи*
- наявність частки *с’і* в препозиції: *с^{”i} спо^lдобало, с^{”e} ўс’о роц’в’і’тати*
- вказівна частка *ось: во*
- частка тільки: *но*

Лексичні особливості:

- *’файна (гарна);*
- *газ^lдин’а;*
- *ри^eхту’вали.*
- *’іме[”]но*

Важливою є робота з діалектними текстами, які записали студенти під час проходження діалектологічної практики. Це дозволило створити архів кафедри української мови та славістики Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Діалектні записи доступні на ютуб-каналі «Діалектологічна майстерня» (<https://www.youtube.com/@user-su1gz3kw4c>).

У текстах відображено побут, звичаї, традиції, історія. Пор.:

[йа ў воіну була / ми^ен'і було три роки // нас н'імец ви^егоніў / ми^ен'і мати роз^еказувала // вику^ліро^ували нас // се^ило ви^ета^н'али хто ку^лди // ми були ў Чо^лтирборках / н'імец ви^егоніў // ви^егоніў з^е хати / ми саме / мо^йа мати напи^екла х^ліба // у пи^еч'і по^лкинула х^ліба / по^лкинули ко^лрову // ў мене^и брат буў с^лтаршиі / в'іс'ім^лнацит' рок'іў / була / к'ін' буў ў нас // в'ін зап^лр'іг^х санки / щоб ми^ене везти на м'істо / ос'у^лди аж / ў центи^ер // тут л'у^лдеі нап^лхали поўну ма^лшину / ви^егонити // ме^ине ўз'аў н'імец' / оі Боже^и м'іі / за ко^лми^ер та і ту^лди / ў ма^лшину кинуў //]

У підготовці до діалектологічної практики студенти використовують навчальний посібник: Наливайко М. Я. Діалектологічна практика: навчально-методичні рекомендації. Тернопіль : ФОП Осадца Ю. В., 2022. 120 с.

Запис, систематизація і вивчення діалектної лексики, укладання регіональних словників української мови залишаються актуальними. Тому фіксація діалектного мовлення, його передача на письмі за допомогою фонетичної транскрипції вимагає від студента доброї підготовки, навичок укладання діалектних словників та ін.

У процесі діалектологічної практики студенти-філологи набувають досвіду самостійного дослідження народнорозмовної мови. Вони простежують взаємодію між говірками та говорами, вплив літературної мови на говірки, архаїзацію й оновлення народної мови. Тому записувачі діалектної лексики, текстів повинні зафіксувати точне звучання, структуру слів, словосполучень і речень, повноту значення слів, уживаних у говірці.

Отримавши певні знання з курсу «Українська діалектологія», студенти повинні спонукати інформаторів до монологічного мовлення, до

тлумачення конкретної лексеми, до виявлення різних варіантів значення. Зібраний матеріал можна використати для укладання діалектних словників у вивченні курсів вищої школи «Українська діалектологія», «Сучасна українська літературна мова».

Проблемні питання стосуються тестових завдань, оскільки є необхідність використовувати їх на практичних заняттях. Плануємо видати тести з курсу «Українська діалектологія». Тестові завдання до теми «Волинсько-подільська група говорів» побудовані таким чином»:

1. Яку територію займає подільський говір?

а) південну частину Хмельницької, Вінницької, західні райони Черкаської, Кіровоградської;

б) південну частину Хмельницької, Вінницької, західні райони Миколаївської, Одеської областей;

в) південну частину Хмельницької, Вінницької, західні райони Черкаської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської областей;

г) північну частину Львівської, Тернопільської, західні райони Черкаської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської областей.

2. По якій річці проходить межа між подільським і наддністрянським говорами?

а) Дністер;

б) Збруч;

в) Дніпро;

г) Західний Буг.

3. Для подільського говору характерний наголошений вокалізм

а) п'ятифонемний;

б) шестифонемний;

в) семифонемний;

г) трифонемний.

4. Які ім. ж.р. III відміни в О.в. характерні для подільського говору?

а) сольною, пічою, тінною;

б) солею, пічею, тінею;

в) солев, ночев, тінев;

г) солем, тіньом, пічом.

5. Які ім. ж.р. III відміни в Р.в. характерні для подільського говору?

а) солі, печі, ночі;

б) соли, ночи, печи;

в) сольов, ночов, печов;

г) соли, солі, печи, печі.

6. Які дієслівні форми у подільському говорі?

а) ходжу, воджу, кошений;

б) хожу, вожу, кошений;

в) ходю, водю, косяний, виносяваний;

г) ходю, ходжу, хожу.

7. Які форми майбутнього часу в подільському говорі?

а) співатиму, робитиму, думатиму;

б) му співати, му робити;

в) буду робив, буду співав, буду робити, буду співати;

г) буду робити, робитиму, буду співати, співатиму.

8. Подільський говір зазнав міждіалектного контактування з такими говорами:

а) на заході – з наддністрянським, на півдні – гуцульським, на сході – степовим, на півночі – західнополіським;

б) на заході – з наддністрянським, на півдні – буковинським, на сході – середньонаддніпрянським, на півночі – волинським;

в) на заході – з надсянським і наддністрянським, на півдні – буковинським, на сході – степовим, на півночі – волинським;

г) на заході – з наддністрянським, на півдні – буковинським, на сході – степовим, на півночі – волинським.

Запропоновані студентам завдання для самостійної роботи відповідають програмі навчального курсу з української діалектології. Частина з них не передбачена у лекційному курсі і не розглядається на практичних заняттях:

1. Проаналізувати тексти, записані фонетичною транскрипцією, вказуючи фонетичні, морфологічні й лексичні діалектні особливості.
2. Виписати зі «Словника лінгвістичних термінів» та «Української мови. Енциклопедії» визначення усіх понять і термінів, що стосуються української діалектології.
3. Виписати з підручника С. Бевзенка «Українська діалектологія» про реалізацію фонем **е, а, і** в українських діалектах.
4. Намалювати карту говорів української мови, скориставшись контурною картою.
5. Укласти словник діалектної лексики місцевої говірки.
6. Записати діалекти (20 слів) побутового характеру та доберіть відповідники сучасної української літературної мови.

У процесі вивчення дисципліни «Українська діалектологія» використовуються наступні засоби оцінювання та методи демонстрування результатів навчання: стандартизовані тести, поточне опитування, презентації результатів виконаних індивідуальних завдань, виступи на наукових заходах, реферати.

Курс забезпечує студентів теоретичними відомостями, презентує найновіші досягнення науковців у науці, що сприяє виробленню навичок аналізу діалектних текстів.